

I. Lidová píseň z období kolem roku 1800

1. Lidová píseň dnes nezaujímá místo v centru kulturních jevů. Její provozování je jen vzácně spontánní; probíhá převážně v rovině „metaprodukce“, tj. v situaci, kdy je interpretace písně iniciována jiným podnětem než tradiční zpěvní příležitostí zasazenou do cycklického života určité ustálené komunity. Často bývají objektem takového podnětu ke zpěvu lidové písně děti (ať už v soukromí, nebo ve škole), jiným případem „metaprodukce“ je provádění lidové písně folklorními tělesy.⁶ Naproti tomu – mimo okruh tzv. folklorního hnutí a s výjimkou některých výročních a vzácně i rodinných zvykoslovných příležitostí – je téměř standardem, že dospělí lidové písně spontánně nepívají.⁷ Nevznikají ani nové lidové písně, tj. písně kolektivně ustavené a kolektivně reprodukováné. Jejich roli převzala hudba jiných žánrů a odlišné provenience.

Nastupuje individuální konzumování písní, které pronikly do médií (rozhlas, televize, hudební nosiče, elektronická média) a veřejných produkcí (koncerty, taneční zábavy, divadla, filmy) jako písně umělé, písně autorské. Jejich zlidovění by nebylo možné, kdyby nepanovala větší otevřenost estetické normy, větší volnost co do obsahu i formy písně. S touto otevřeností však zároveň souvisí fakt, že životnost většiny takových písní je vzhledem k mnohem větší nabídce kratší. Roli hraje i (oproti dřívější době značně zrychlená) proměna generačního vkusu, kterou akcelerují média a komerční zájmy zábavního průmyslu. Zjednodušeně lze konstatovat, že základ nepříliš rozsáhlého společného zpěvního repertoáru několika současných generací tvoří populární (a zřídka i lidové) písně různé provenience, jak je nabízejí různé zpěvníky či jejich elektronické verze.

1.1 Zvuková média jako celek však nejsou starší než přibližně sto padesát let. V předchozím období byly proto podmínky pro lidový zpěv, pro existenci lidové písně zcela jiné a ani společenský zpěv z doby kolem roku 1800 nebyl zcela stejný jako ten dnešní. Ověřit to lze ve vzácně dochovaných dobových zpěvnících nebo písňových sbírkách.

6 V této souvislosti se hovoří o folklorismu (viz níže pozn. 68). Ten nabyl v 50. a 60. letech 20. století zcela bizarní podobu vlivem ideologicky motivované podpory, ne-li prosazování folkloru ze strany orgánů státní správy (srov. např. Stavělová et al., 2021). Mnozí folkloristé přesto soudili, že „tradiční folklor ukončil své aktivní působení a [...] dále se nevyvíjí a nemění“ (Ossoveckij, 1975, 73).

7 U malé části populace se občas objevuje kolektivní spontánní zpěv písní duchovních, které vykazují prvky zlidovění a s písněmi lidovými či pololidovými někdy i geneticky souvisí.

1.2 Materiál pro toto ověřování nám poskytuje nemnoho dobových pramenů. Přesto dvě z nejstarších českých rukopisných písňových sbírek⁸ podnes zůstaly v rukopise bez většího zájmu folkloristů a teprve v této publikaci se dočkaly moderní edice (*Zpěvník* Antonína Francla a *Staré písně* Václava Hanky staršího).

1.2.1 Zmíněný dosavadní malý zájem badatelů lze pochopit. Ani jedna z obou sbírek není opatřena nápěvy, protože ani jeden z autorů neovládal notopis. Z ryze folkloristického hlediska jsou tedy vhodné jen jako sekundární, srovnávací materiál a tak s nimi také badatelé převážně nakládali.⁹ Zpěvníky nejsou vnitřně uspořádané, nenesou známky jednotné koncepce ani na první pohled nenaplnují nějakou estetickou normu. Každý z nich vznikl pro osobní potřebu svého pisatele a uživatele v jedné osobě; mnohé písně jsou evidentně neúplné. Obě sbírky vznikaly postupně a průběžně dlouhou řadu let, proto se také v jedné z nich některé písně opakují třeba čtyřikrát.

1.3 Vedle toho se můžeme opřít o moderní edice tří dalších sbírek z daného období. Dvě z nich (*České národní písně* Jana Rittersberka a *Staré světské písně* Jana Němečka, Jana Tadeáše Plačka a Václava Picka) byly svými původci zapsány – a v Rittersberkově případě také vydány tiskem – i s nápěvy, třetí sbírka *Písně krátké*, rovněž nenotovaná, přitáhla pozornost badatelů barvitou osobou svého původce Jana Jeníka z Bratřic, výrazné postavy vlasteneckého života 1. poloviny 19. století.

1.4 Položíme-li si otázku po vlastnostech lidové písně kolem roku 1800, můžeme vyslovit hypotézu, že se v průběhu 19. a 20. století proměnila co do obsahu a některých stavebních prvků. Byla však poměrně stabilní z hlediska funkčního (migrace, šíření ústním podáním) i z hlediska obsahového (široká srozumitelnost, reprodukovatelnost a také zapamatovatelnost). Protože každá reprodukce lidové písně je zároveň její produkcí, musela být přístupná, otevřená variabilitě obsahové i jazykové.

1.5 Stejná byla rovněž z hlediska struktury (např. využitím motivických paralelismů) i z hlediska repertoárového kánonu: ten si vždy z dob minulých

8 Vedle nich lze zmínit *Kratochvilné písničky* písmáka a vrchního ovčáka v Kratonohách na Královéhradecku Jiřího Volného (1676–1745; výběr publikovali Čeněk Zíbrt, 1894, či Zdeněk Kalista, 1940), rukopisný sborník Josefa Procházky (1775–1850, jinde 1859) z Pekla u Vamberka, dále písňové texty z pamětí milčického rychtáře a písmáka Františka Jana Váváka (1741–1816), jejichž část publikoval Jindřich Skopec (viz Vávák, 1907–1938), či rukopisný zpěvník z let 1745–1748, který sestavil Václav Fiala, tkadlec z České Třebové. Obsáhlé písňové záznamy zanechal v rukopisech Jan Jeník z Bratřic (1756–1845; o něm a výběrech z jeho díla viz níže sub II.4.7); jejich analýze je v této publikaci věnována patřičná pozornost.

Zcela jinou kvalitu než zmíněné rukopisné památky představují – zejména s ohledem na spolehlivý záznam melodií – vedle několika drobnějších rukopisů (srov. Tyllner-Vejvoda, 2019, 56–60) dobové prameny vzniklé v souvislosti s tzv. guberniální sběratelskou akcí z r. 1819: především svod *Sammlung böhmischer Nationallieder geistlichen und weltlichen Inhaltes, nebst Nationaltänzen mit und ohne Text* (tzv. *Kolovratský rukopis*), sestavený r. 1823 ředitelem pražské konzervatoře Bedřichem Divišem Weberem (1776–1842), dále sbírka *České národní písně* (*Böhmische Volkslieder*), vydaná r. 1825 Janem Ritterem z Rittersberku (1780–1841; o nich viz níže sub II.4.9) a druhotně i rukopisné *Staré světské písně* ze Sadské (blíže viz sub II.4.8) – i ony jsou předmětem analýzy v této publikaci. Souvislost s uvedenou sběratelskou akcí má také notovaný rukopisný sborník *Böhmische Nationalgesänge und Tänze* Tomáše Antonína Kunze (1756–1830) z dvacátých let 19. století (o něm viz níže sub I.1.9 a II.4.9.7).

9 Srov. především Markl, 1987, Traxler, 1999 a 2010.

podržel jakési „domácí“ jádro, které obsahuje omezený okruh témat, motivů, vyjadřovacích prostředků. Na toto jádro se nabalovaly aktuální podněty z „cizí“ tvorby na pomezí artifičního a nonartifičního umění (kolem roku 1800 to byla pololidová tvorba kramářská a písmácká, dnes by to byla tvorba tzv. „populární“ – při vši vágnosti tohoto původně rozhlasového¹⁰ pojmu).

1.6 Tato nová tvorba procházela v kontaktu se starším folklorem procesem zlidovění. Část se etablovala dočasně, píseň pak zase zanikla; menší část se stavebními prvky a vyjadřovacími prostředky postupně přizpůsobila tak, aby vyhovovala funkčně i strukturně – ta se takřka natrvalo zařadila k starší vrstvě lidových písní.

1.7 Nové písňové jednotky samozřejmě lidovou píseň jako celek proměňovaly, ale i když lidová píseň není po formální a obsahové stránce neměnná a stálá, přece jen u ní můžeme sledovat pevnou kontinuitu. Rozdíl je samozřejmě v tom, kde bylo tehdy centrum vývoje a kdo byl rozhodující agens vývojového procesu. Kolem roku 1800 to stále ještě byla – tak jako předtím – venkovská komunita, ale brzy poté – cca od poloviny 19. století – se začala výrazně prosazovat městská periferie. Ale to už je proces mimo rámec této publikace.

10 Viz Matzner et al., 1980, Kotek, 1994, 1998, Tyllner, 2010, Kratochvíl, 2022.

II. Výzkum folklorního písňového jazyka

1. Dosavadní zkoumání textu lidové písně

1.1 Moderní česká jazykověda posud postrádá komplexní lingvistický pohled na lidovou píseň, třebaže se jí věnovali i mnozí lingvisticky vzdělaní folkloristé. Při studiu folklorních písňových textů se nejvíce – vedle úvah o genezi písní – uplatňovala analýza obsahové stránky písní, především z hlediska (historicko-) srovnávacího. Badatelé je zkoumali (ať už na základě vlastního terénního výzkumu, nebo na základě sbírkového materiálu) z pohledu diachronního, tj. sledovali proměny téže písně v čase (např. Petráň, 1955, Horálek–Horálková, 1958, 1960, Horálek, 1962, Holý, 1973, a další), nebo z pohledu synchronního, tj. porovnávali různé víceméně současné verze téže písně (srov. „the method of a monograph on a single song“ Frolcová, 2014, 129), někdy i přes hranice národní s cílem postihnout shodné motivické typy a jejich kulturní odlišnosti (např. Horálek, 1959). Ve výsledku konstatovali textově-obsahové odlišnosti jednotlivých verzí nebo u vícestrofických písní proměny jejich hranic – začátků a konců.

1.2 Vrátime-li se dále do minulosti, musíme ocenit slavisticky a komparatisticky orientované studie Jana Gebauera (Gebauer 1874, 1875), jakkoli s jeho závěry v mnoha směrech dnes nemůžeme souhlasit. Stejně nemůžeme pominout opravdu moderní analýzy folklorního písňového textu prováděné první generací strukturně orientovaných vědců (srov. Bogatyrev–Jakobson, 1971a – původně 1929, 1971b – původně 1931, Bogatyrev, 1973, Jakobson, 1935, 1936a, 1936b, Mukařovský, 1948a, 1948b, 1971): ti sledovali jazyko-vě-textovou složku lidové písně a folkloru z hlediska poetiky a estetiky a zaměřovali se na vzájemný vztah folkloru a literatury, případně na otázky versologické a metrické; strukturalisté také znovuobjevili Havlíčkovy studie o verši lidové písně (Indra, 1939; k němu přičinil své standardně krátké, leč zásadní poznámky Pavel Trost, 1941a). Na ně v 2. polovině 20. století navázali také další badatelé, např. Jerzy Bartmiński, 1973,¹¹ 1978, Viktor Jevgeňjevič Gusev, 1978, zprostředkovaně i Vilmos Voight, 1972a, 1972b (viz recenze Apáthyové, 1975a, 1975b), z domácích badatelů Karel Dvořák (souhrnně viz

11 Už tato monografie bezprostředně zarezonovala v české folkloristice (Klímová, 1975), nikoli však v jazykovědě.

Dvořák, 1994), Oldřich Sirovátka (viz Sirovátka, 1952, aj.) nebo na Slovensku Viliam Marčok, 1980, a další. V jejich pojetí se strukturní přístup propojoval s funkčním hlediskem, které je pro koncept folkloru klíčové; takové propojení někdy vzbuzovalo rozpaky např. v angloamerické vědě („structural analysis can solve only structural questions“ Köngäs–Maranda, 1962, 183; řešení se hledalo v rozlišování „the structure of the action, the structure of thematic statement, [...] of the language, [...] of situation“ Waugh, 1966, 163).

1.2.1 Většina domácích badatelů se však (ovlivněna zejména Proppem, 1928) orientovala především na zkoumání folklorní prózy – žánrů, jako jsou pohádky, hádanky apod. – a lidová píseň zůstávala na okraji jejich zájmu; v českém prostředí se zejména na materiálu dělnické písně rozvíjelo – v návaznosti na Bedřicha Václavka – zpolo marxistické, zpolo strukturalistické studium pololidové slovesnosti (srov. Karbusický, 1953, 1960).

1.3 Toto studium vyústilo do řady úvah o vztahu lidové a pololidové písně (Václavek–Smetana, 1950, Karbusický, 1960, 1963, Beneš, 1970, Tyllner, 2010, a mnozí další), o vztahu vesnického a městského folkloru (Karbusický, 1968), o diferencích mezi někdejší folklorem a dnešním folklorismem.¹²

1.3.1 Samostatnou, velmi bohatou kapitolu tvoří studium kramářské písně. Jejím mapování stejně jako její stavbě i jejímu jazyku byla věnována relativně velká pozornost (srov. např. Smetana–Václavek, 1937, Michálková, 1963, Beneš, 1970, 1971, 1973, 1983, Fiala, 1989, Chýlová, 2005, Thořová, 2010, Holubová–Kopalová, 2015, Holubová, 2021, Malura–Ivánek, 2019, Fumerton–Kosek–Hanzelková, 2022, Frolcová et al., 2022); hutné přehledy, pořízené z rozsáhlého materiálu, přináší Kosek, 2022, Pleskalová–Navrátilová, 2022, nebo Navrátilová–Pleskalová, 2023.

1.4 Analýza folklorního písňového textu probíhala někdy v rámci dialektologického výzkumu, při němž autoři hledali styčné body svěbytného písňového jazyka s nářečím (srov. např. Gregor, 1950, 1953, 1965, Michálková, 1960). Přesto si byli badatelé vědomi toho, že písňový jazyk sám o sobě nelze ztotožnit s konkrétním dialektem (jako jedni z prvních k tomuto poznání dospěli už František Sušil, 1860, a po něm Ignát Hošek, 1897, a ještě později např. Zdeňka Horálková;¹³ dnes viz např. Marta Toncrová – Lucie Uhlíková, 2011, Jerzy Bartmiński, 2016, 41), proto nářeční materiál slouží většinou jen k doložení národopisné nebo regionální rozmanitosti písňového textu i písně jako celku (srov. „Užití nářečí nelze vztáhnout na celou píseň: týká se znění první sloky“ Frolcová, 2014, 133); toto stanovisko však není občas zaujímáno zcela důsledně, srov. např. Kroutil, 2015.¹⁴

12 V některých případech se folkloristický výzkum lidové písně ocitl zejména v 50. letech 20. století na scestí vytyčeném ideologickými směrnicemi (srov. Hlaváček, 2017, Kratochvíl, 2022).

13 Srov. „Že se v lidových písních vyskytuje hodně odchylek od místního nářečí, je fakt dávno známý“ (Horálková, 1950, 185).

14 Není vyloučeno, že tyto poměry se mohou lišit např. v případě moravské nebo slovenské lidové písně, kde je regionální jazyková rozmanitost zřetelněji akcentována i v běžné komunikaci a kde tuto rozmanitost někdy v minulosti jednak ustavovaly, jednak podporovaly i kulturněsociální a geografické poměry.